

ԲՈՒՆ ԱՂՎԱՆՔԻ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՍԱՀՄԱՆԻ ՇՈՒՐՋ

Բուն Աղվանքի սահմանների հարցը պետականության ժամանակահատվածում՝ մ. թ. ա. 1-ին դարի 80-ական թվականներ – մ. թ. 5-րդ դարի կեսեր¹, պատմական աշխարհագրության չլուծված հարցերից և իր վրա է բեռել բազմաթիվ ուսունասիրողների ուշադրությունը: Դա շարունակվում է մինչ օրս: Եթե անտիկ և հայ հեղինակները մեկը մյուսին լրացնելով, տալիս են Աղվանքի հյուսիսային, հարավային և արևմտյան սահմանների նկարագիրը, ապա այլ է խնդիրն արևելյան սահմանի տեղորոշման հարցում: Հույն աշխարհագրագետ Ստրաբոնը (մ. թ. ա. 63-մ. թ. 20 թթ.) առաջին հեղինակն է, որ մանրամասն նկարագրում է Աղվանքի սահմանները. «ալբանացիները... ապրում են իգերների ու Կասպից ծովի միջև, արևելքում նրանց երկիրը հասնում է ծովին...»²:

Աղվանքի արևելյան սահմանը Կասպից ծով է հասցնում մեկ այլ նշանավոր աշխարհագրագետ՝ Կլավդիոս Պտղոմեոսը (83-162 թթ.)՝ նկարագրելով Աղվանքի աշխարհագրական դիրքը. «Ալբանիան հյուսիսից սահմանակից է Սարմատիային, արևմուտքից Իբերիային, հարավից Մեծ Հայքի մի մասին ձգված Իբերիայի սահմանից մինչև Վրկանա ծով՝ Կուրի գետաբերանը, որ գտնվում է 79°40Բ-44°30Բ-ի տակ, արևելքից՝ Վրկանա ծովի մի մասով, որ տարածվում է այդտեղից մինչև Սուանաս գետ»³: Ստրաբոնի և Պտղոմեոսի նկա-

¹ Սվազյան Հ., Աղվանից աշխարհի պատմություն (ինագույն շրջանից - VIII դարը ներառյալ), Երևան, 2006, էջ 201-202, Վարդանյան Ա., Աղվանքի պատմա-աշխարհագրական քննություն, Երևան, 2013, էջ 148:

² Страбон, География в 17 книг /այսուհետև՝ Страбон/, перевод статьи и коммент. Г. А. Стратановского, Ленинград, 1964, XI, IV, 1. Ստրաբոն, քաղեց և թարգմանեց Հ. Աճառյանը, Երևան, 1940, էջ 31:

³ Claudii Ptolemaei Geographia, e codicibus recognovit, prolegomenis annotatione indicibus, tabulis instruxit Carolus Mullerus. vol. primi, pars II. Parisiis, 1901, qhpp V.

րագրությունները լրացնելով իրար ցույց են տալիս, որ բուն Աղվանքի արևելյան սահմանը հասել է Կասպից ծովին:

Աղվանքի արևելյան սահմանի ուսումնասիրության համար կարևորագույն ու առանցքային սկզբնաղբյուր է VII դարում ստեղծված «Աշխարհացոյց»-ը, որի ընդարձակ խմբագրությունում նշվում է. «ԻԱ. Աշխարհի Աղբանիա, այսինքն Աղուանք, յելից Վրաց, յերի Սարմատիոյ առ Կաւկասով. մինչե ցՀայոց սահմանաւ, առ Կուր գետով. թեպէտ եւ աստի ցԿուր գամենայն սահմանս հանել է ի Հայոց: Բայց մեք ասասցուք զբուն աշխարհին Աղուանից որ ընդ մէջս է մեծի գետոյս Կուրայ եւ Կովկաս լերինն...»⁴: Նույն պատկերն է «Աշխարհացոյց»-ի համառոտ խմբագրության մէջ. «ԻԶ Աղբանիա, այս ինքն է Աղուանք, յելից կալով Վրաց առ երի Սամատիոյ առ Կաւկասաւ մինչն ցԿասքից ծովն և ցՀայոց սահմանսն առ Կուր գետով»⁵:

Ավելորդ չենք համարում մեջբերում կատարել վերջերս լույս տեսած «Աշխարհացոյց»-ի գիտա-քննական բնագրից. «ԻԶ Աշխարհի՝ Աղբանիա, այսինքն՝ Աղուանք, յելից Վրաց, յերի Սամատիոյ] առ Կաւկասով, [մինչեւ ցԿասքից ծովն եւ] մինչեւ ցՀայոց սահմանն առ Կուր գետով, թեպէտ եւ աստի [ց]Կուր գամենայն սահմանս հանեալ է ի Հայոց»⁶:

«Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը թեպէտ համառոտ խմբագրությունում, նշում է որ Աղվանքի արևելյան սահմանը հասել է Կասպից ծով, սակայն տալիս նաև արևելյան գավառների նկարագրությունը՝ ի հակադրություն Աղվանքի մյուս գավառների, որն «Աշխարհացոյց»-ում ներկայացրել է ամենայն մանրամասնությամբ:

՝Ք. 11. 7. Известия древних писателей греческих и латинских о скифии и Кавказе, собрал и издал к русским переводом В. Лавшинев, СПб. 1893, с. 242-243:

⁴ Աշխարհացոյց Մովսէսի Խորենացոյ յաւելութեամբ նախնեաց (այսուհետև՝ «Աշխարհացոյց»), Վենետիկ, 1881, էջ 28-29:

⁵ Патканов К. Армянская география VII века, СПб; 1877, с. 40: Հավելված՝ «Աշխարհացոյց»- է դարձ, էջ 17:

⁶ Յակոբեան Ա., Անանուն (է դար), Աշխարհացոյց. Գիտաքննական բնագիր, Հանդէս Ամսօրեայ, 2013, N 1-12, էջ 120:

Հայ աշխարհագրագետը գավառները ներկայացրել է մինչև Աղուան գետը, թեպետ ինչպես տեսանք, օտար սկզբնաղբյուրներն արևելյան սահմանը հասցնում են Կասպից ծով: Ինչպես ճիշտ են նկատել մերօրյա հետազոտողները՝ բուն Աղվանքի արևելյան մասն արտացոլված չէ «Աշխարհացոյց»-ում և գրչական մեղանչման հետևանքով կորսված է շուրջ երկու պարբերություն, առաջինը բուն Աղվանքի նկարագրության վերջում, երկրորդը՝ Մեծ Հայքի նկարագրության սկզբում⁷: Եվ այս հանգամանքն էլ հետագայում ուսումնասիրողներին թույլ չի տվել ամենայն ճշտությամբ տեղորոշելու Աղվանքի մերձկասպյան գավառները:

Ս. Երեմյանն իր «Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի աշխատությունում և դրան կից քարտեզում բուն Աղվանքի սահմանը հասցնում է մինչև այժմյան Աղ-սու կամ Աղուան գետ՝ պետության տարածքը հաշվելով 23.002 կմ² ⁸: Սրանով բուն Աղվանքի կազմից դուրս թողնվում մերձկասպյան շրջանները, այլ խոսքով հեղինակն Աղուան գետից արևելք ընկած շրջանները բուն Աղուանքի մաս չի համարում: Կարծում ենք, որ մեծավաստակ գիտնականին շփոթության մեջ է գցել այն հանգամանքը, որ «Աշխարհացոյց»-ի թե՛ համատոտ և թե՛ ընդարձակ խմբագրություններում Աղվանքի գավառների նկարագրությունը և Աղուան գետով ավարտվում է:

Իր մի շարք աշխատանքներում խնդրո առարկա հարցին է անդրադարձել նաև Բ. Հարությունյանը: Հեղինակը նույապես բուն Աղվանքի մաս չի համարում մերձկասպյան տարածքները: Ըստ նրա. «Սկզբնաղբյուրների քննությունը ենթադրել է տալիս, որ Լփինքը պետք է գտնվեր բուն Աղվանքից արևելք, ուստի Բաղա-

⁷ Տես՝ Խորիկյան Հ., Բաղասական աշխարհի տարածքը, Պատմաբանասիրական հանդես, 2010, N 2, էջ 158-159, Յակոբեան Ա., Սիսական -ի Կոտակ եւ Արցախի հարաուային միւս գաւառների տեղորոշումն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Հանդես Ամսօրեայ, 2008, N 1-12, էջ 93-94, ծանոթ. 4:

⁸ Երեմյան Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի (փորձ VII դարի հայկական քարտեզի վերակազմության ժամանակակից քարտեզագրական հիմքի վրա), Երևան, 1963, էջ 34, 120 և կից քարտեզը:

սականը պետք է տեղադրել Լփինքի և Կասպից ծովի միջև»⁹ : Նա մի փոքր անց գրում է. «Հարկ է կարծել, որ բուն Աղվանքից արևելք՝ մինչև Կասպից ծով ընկած տարածքը հանդես է գալիս Լփինք կամ Լփնաց աշխարհի անունով»¹⁰՝ հանգելով այն եզրակացության, որ այդ շրջաններն Աղվանքի մաս են կազմել մարզպանության ժամանակահատվածում¹¹:

Իր հեղինակած քարտեզում Բ. Հարությունյանը բուն Աղվանքը նկարագրելով «Աշխարհացոյց»-ի հաղորդումների հիման վրա, նունպես արևելյան շրջանները չի համարում բուն Աղվանքի մաս¹²: Սակայն իր վերջին աշխատանքներից մեկում, համադրելով անտիկ սկզբնաղբյուրները, և քննության ենթարկելով նախկին ուսումնասիրողների տեսակները, նա գալիս է այն եզրահանգման, որ բուն Աղվանքի արևելյան սահմանը հասել է Կասպից ծով¹³ և կատարելով գավառաբաժանում, ցույց է տալիս, որ թագավորական շրջանում այդ երկիրը վարչականորեն բաժանված է եղել 23 գավառների¹⁴:

Բ. Ուլուբաբյանը վերլուծելով օտար և հայ սկզբնաղբյուրների տեղեկություններն Աղվանքի արևելյան սահմանի հարցի մասին, գտնում է, որ այն հասել է Կասպից ծով¹⁵: Խնդրո հարցին անդրադարձած Ա. Հակոբյանն իր աշխատությունում Աղվանքին վերաբերող մի շարք այլ հարցերի թվում անդրադառնալով Աղվանքի

⁹ Հարությունյան Բ., Լփինքի տեղադրության հարցի շուրջը, Բանբեր Երևանի համալսարանի (այսուհետև՝ ԲԵՀ), 1981, N 1, էջ 115:

¹⁰ Նույն տեղում:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 121:

¹² Հարությունյան Բ., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի և այլ աղբյուրների, քարտեզ, Երևան, 2001:

¹³ Տես՝ Հարությունյան Բ., Այսպես կոչված Աղվանքի սահմանների, տարածքի և գավառաբաժանման շուրջ, ՎԷՄ, 2012, թիվ 2, էջ 70:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 79:

¹⁵ Улубабян Б., О границах древнего Албаника, ԲԵՀ, 1979, թիվ 1, էջ 114, 124:

սահմաններին, գտնում է, որ արևելյան սահմանը նույնպես հասել է Կասպից ծով¹⁶ :

Աղվանքի պատմության տարբեր հարցերի ուսումասիրության մշտապես զբաղված Հ. Սվազյանը նույնպես գտնում է, որ Աղվանքի արևելյան սահմանը հասել է Կասպից ծով, բայց վերապահումով, որ այն ձևավորվել է ավելի ուշ՝ Պոմպեոսի արշավանքից հետո, քանի որ արևելյան մարզերում բնակվում էին մի շարք ցեղեր՝ վերջիններիս հնագանդեցնելուց ու Պոմպեոսի հետ դաշինք կնքելուց հետո և նրանք ներառնվեցին Աղվանքի կազմում¹⁷:

Ռուս հեղինակներից արևելագետ Ա. Կրիմսկին նկարագրելով Աղվանքից երկիրը, նշում է. «Անդրկովկասյան այդ երկիրը, տարածված Վրաստանի և Կասպից ծովի միջև, ձախափնյա մասով՝ մինչև ծովային հզոր ալիքները...»¹⁸ : Իսկ Ս. Յուշկովը¹⁹, Կ. Տրևերը²⁰ Վ. Մինորսկին²¹ և Ա. Նովոսելցևը²² տարբեր աղբյուրներով անդրադառնալով Աղվանքի սահմաններին, ներկայացնելով անտիկ հեղինակների հաղորդումներն այդ երկրի մասին, գտնում են, որ արևելյան սահմանը անցել է Կասպից ծովով:

Իսկ ինչ վերաբերում է աղբյուրներից հեղինակների տեսակետներին, ապա նրանք բոլորն էլ քաղաքական նկատառումներից ելնելով փորձելով արհեստականորեն ուժացնել Աղվանքի սահ-

¹⁶ Акопян А., Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках, Ереван, 1987, с. 36.

¹⁷ Սվազյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 68:

¹⁸ Крымский Н., Страница из истории Северного или Кавказского Азербайджана /классической Албании., см. "Сборник статей посвященный С. Ф. Ольденбургу", Ленинград, 1934, с. 289.

¹⁹ Юшков С., К вопросу о границах древней Албании. Исторические записки, т. 1, АН СССР, Москва, 1937, с. 135.

²⁰ Тревер И., Очерки по истории и культуре Кавказской Албании IV в. до н. э. – VII в. н. э., 14, М.- Л., 1959, с. 58, 77, տե՛ս և карта 42.

²¹ Минорский В. История Ширваны и Дербенда, М. 1963, с. 27-28.

²² Новосельцев А., К вопросу о политической границе Армении и Кавказской Албании в античный период, Кавказ и Византия, вып. 1, Е., 1979, с. 15.

մանները տարբեր ժամանակահատվածներում, թե ի սկզբանե, ինչպես նաև այն ժամանակ, երբ Աղվանքը որպես պետական կազմավորում գոյություն չուներ, արևելյան սահման են ճանաչում Կասպից ծովը²³: Իսկ հակապատմական ուսունասիրություններով աչքի ընկնող Ֆ. Մամեդովան կեղծելով սկզբնաղբյուրների տեղեկությունները, աղբյուրներից միտումնավոր սխալ թարգմանություններ կատարելով, նշում է, որ մ. թ. ա. II դարում Աղվանքի արևելյան սահմանը հասել է Կասպից ծով²⁴, այնինչ մ. թ. ա. II դարում Աղվանքում պետական կազմավորում գոյություն չի ուեցել:

Այսպիսով՝ ելնելով վերը նշված սկզբնաղբյուրների տեղեկություններից, կարծում ենք, որ Աղվանքի արևելյան սահմանը ձևավորվել է երկու փուլով.

Առաջինն իր պետականության գոյության սկզբում՝ մ. թ. ա. I դ. 80-ական թվականներին արևելյան սահմանը տարածված է եղել մինչև Աղուան գետ և աղվանացիների առաջին թագավոր հիշատակված Օրոյսեսը չէր վերահսկում մինչև Կասպից ծով ընկած շրջանները, այլ նրա իշխանության սահմանը հասնում էր մինչև Աղուան գետը: Դա են վկայում Ստրաբոնի այն հաղորդումները, ըստ որոնց Աղվանքի տարածքում բնակվում էին 26 տարալեզու ցեղեր²⁵, որոնք վարում էին «կիկլոպյան կյանք»²⁶:

Երկրորդ փուլը սկսվում է մ. թ. ա. I դ. 60-ական թվականներին, երբ Հռոմեական Հանրապետությունը մեկը մյուսի հետևից «բարեկամ և դաշնակից» էր դարձնում տարածաշրջանի երկրներին: Դիոն Կասիոսը հաղորդում է. «Պոմպեոսը այս գործերը կատարելուց և ամրողջ երկիրը ասպատակելուց հետո ալբաններին խաղաղություն պարգևեց, ինչպես մի շարք այլ ցեղերի հետ, որոնք

²³ Ст'у Алиев К., Кавказская Албания, Баку, 1974, с. 119.

²⁴ Мамедова Ф., Политическая история и историческая география Кавказской Албании, Баку, 1986, с. 145, карта 2.

²⁵ Страбон, XI, IV, 6.

²⁶ Նույն տեղում, XI, IV, 3.

բնակվում էին այն տարածքի վրա, որն ընկած էր Կովկասից մինչև Կասպից ծով, որտեղ և վերջանում է Պոնտոսում սկիզբ առնող լեռը, դաշինք կնքեց, երբ սրանք իր մոտ այդ նպատակով դեսպաններ ուղղարկեցին»²⁷ : Պատմիչի այս հաղորդումից ելնելով՝ վստահորեն կարելի է պնդել, որ նշված ցեղերի մոտ պետականության անցման գործընթացը դեռ չէր ավարտվել, ուստի և Աղվանքի արևելյան սահմանը լիովին չէր ձևավորվել: Կարծում ենք, որ Աղվանքի արևելյան սահմանը, այն է՝ մինչև Կասպից ծով, վերջնականապես ձևավորվել է մ. թ. ա. 50-ական թվականներին, երբ տարածաշրջանում տիրեց խաղաղություն և պետականության կազմավորման գործընթացն արգանում է Կասպից ծովի շրջանում բնակվող ցեղերի մոտ, և նրանք միավորվում են Աղվանքի կազմում և վերջանականապես ձևավորվում է պետության սահմանը հասնելով Կասպից ծով և այդ սահմանն անփոփոխ է մնում, թե՛ թագավորության և թե՛ մարզպանության ժամանակներում:

ARGISHTI VARDANYAN

ON THE EASTERN BORDER OF PROPER AGHVANK

SUMMARY

As borders of proper Aghvank, as well the issue of its Eastern border has generated different opinions in the historiography. In my opinion, the process of its formation passed two stages: the first- from the 80-s BC I to the 50-s, when the Eastern border reached the Aghvan river. In the second stage the process of state formation intensified and the

²⁷ «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», 9, «Հին հունական աղբյուրներ», Ա. Հովսեփյոս Փլավիոս, Դիոն Կասսիոս, թարգմանությունը բնագրից, ստաջաբան և ծանոթագրություններ Ա. Կրկյաշարյանի, Երևան, 1976, XXXVII, 5, 1:

tribes of the Caspian Sea region had been involved into the borders of Aghvank and the borders of the state reached the Caspian Sea.

АРГИШТИ ВАРДАНЯН

О ВОСТОЧНОЙ ГРАНИЦЕ СОБСТВЕННО АГВАНКА

РЕЗЮМЕ

Как границы собственно Агванка, так и вопрос о его восточной границе вызвал разные мнения в историографии. По нашему мнению, она была сформирована в двух стадиях: первая - с 80-х годов до н.э. до 50-х годов, когда восточная граница достигла реки Агван. На втором этапе процесс государственного формирования стал протекать быстрее и племена региона Каспийского моря были вовлечены в границы Агванка, граница государства достигла Каспийского моря.